

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СУЧЕЉЕНИХ ПЕРЦЕПЦИЈА. ХРВАТИ И СРБИ О КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ*

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: Повод за објављивање рада је приређивање Меморандума који је Хрватска легија бораца упутила краљу Александру 15. августа 1929. године. У уводном излагању, аутор ће покушати да се осврне на слику коју су о заједничкој држави имали представници српске и хрватске политичке елите, односно да проговори о потпуно сучељеним перцепцијама политичких и друштвених збивања у Краљевини Југославији.

Две деценије постојања Краљевине Југославије су обележиле сталне политичке кризе и напетости које су из године у годину продубљиване и заоштраване игнорисањем хрватског питања. Свест о ратним напорима, херојским победама и страдањима у балканским ратовима и Првом светском рату, али и жеља за коначним окупљањем српског народа у заједничкој држави била је дубоко урезана у схватања српских политичара. За њих је први децембар представљао почетак новог доба, доба у коме ће бити превазиђени сви племенски партикуларизми, уништене старе државне идеје и уставно-правна стања. „У својој вековној борби за државну самосталност“, приметио је Слободан Јовановић, „Срби су добили прави култ државне идеје, и доста је било да им се каже да федерализам може довести у питање државно јединство, па да они одмах постану његови противници“.¹ Видовдански

* Рад је део пројекта Института за савремену историју *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*. (број 147039), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ С. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, Београд, 1939, стр. 3.

устав је стога био неуспели покушај да се Краљевина СХС организује као „једноставна национална држава“, иако је његово доношење заправо представљало потпуно непоштовање жеља великог дела становништва за очувањем сопственог националног, политичког и културног идентитета.²

Негирање политичке реалности, готово ирационалан страх од федерализације, тврдоглаво истрајавање на централизму, „троименом народу“ и државном јединству уз игнорисање политичких, културних и историјских различитости и посебности, запаљиви демагошки говори о „србијанској хегемонији“, потчињености Хрватске и Хрвата потпуно су паралисали сваки конструктивни рад, државни и парламентарни. Подела на „Србијанце“ и „пречане“, на хегемонисте и експлоатисане, прича о судару цивилизација и сукобу светова, Запада и Бизанта, културе и некултуре је стварала велики национални јаз и неповерење, а истовремено онемогућивала било какав договор. У тешким економским приликама које су владале у доба шестојануарског режима, под десетогодишњим утицајем популистичких парола и поклича о систематском изабљивању пречанских крајева и србијанској хегемонији, србијанским порезницима и окупаторској војсци, јачао је и сепаратистички покрет у хрватским крајевима. Форсирањем интегралног југословенства, поништавањем националних осећања, бруталном, а веома често непотребном употребом силе, власти су само подстицале стварање антидржавних расположења. Узаврела политичка атмосфера довешће 1930. године до стварања усташке организације и отворених терористичких напада на државу, институције, јавне личности и самог краља Александра.

Расправе о положају Хрвата у Југославији, актуелизоване одмах по уједињењу, заправо од представљале типичан пример сучељених перцепција. Национални и регионални интереси су од првих дана уједињења били јачи од државног, а посебна пажња у политичким говорима и јавном дискурсу је придавана економским или квази-економским питањима. Из године у годину, на буџетским дебатама су се могли чути исти „аргументи“. Пречански политичари су инсистирали на србијанској експлоатацији и свеопштој хегемонији, поткрепљујући своје тврдње „доказима“ о неједнаким инфраструктурним улагањима, изградњи јавних зграда и државних надлештава у Београду,³ већим пореским оптерећењима и културно-економском запостављању. Власти су пак ове оптужбе побилале истичући да се ради о „једном

² I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006, str. 37.

³ Тако је Анте Трумбић, у Елаборату о хрватском питању (3. октобар 1932) записао: „Београд, једна обична повећа балканска варош, изграђује се као велеград са мостовима на Сави и Дунаву, каквих је мало у Европи. Какав је Београд изградила Србија за сто година своје независности, а какав смо ево ми изградили у самих 14 година помоћу „народног јединства“. Љ. Бобан, „Генеза, значење и одјек Загребачких пункција“, *Часопис за сувремену историју*, 1, 1971, стр. 163.

народу, јединственој држави и Краљевини која треба своја расположива средства да братски распоређује, тако да притиче онамо у помоћ где се за ту помоћ највише вапије“.⁴ Упорно је понављано да је Србија у рату за ослобођење и уједињење поднела највеће људске и материјалне жртве и да је стога у њену обнову било нужно уложити више него у подизање економски најнапреднијих делова земље,⁵ као и да су ратне репарације које је добила Краљевина Србија трошене заједнички.⁶ Заговорници тезе о србијанској хегемонији су ове чињенице пренебрегавали, истовремено игноришући реалност. Пречански крајеви су привредно и културно били далеко напреднији од остатка земље, па су друштвене прилике утицале на власти да, рецимо, школске зграде више подижу у Врбаској него у Савској бановини.⁷

Посебно запаљива атмосфера је владала пред скупштински атентат 1928. године. Некада крути централиста и унитариста, Светозар Прибићевић је југословенску искључивост заменио другом – пречанском. Говорио је да се садашњи управљачи понашају као варвари, од којих он и његови пријатељи морају бранити темеље културе и цивилизације, образујући заједнички фронт цивилизованог света против Београда.⁸ Прибићевић је доказивао како су у ослобађању земље једнак допринос дали српска војска и југословенски добровољци. Кајмакчалан је и наш, говорио је Прибићевић, „уосталом, колико кошта та ваша крв, па да је платимо“.⁹ Овакво омаловажавање српских војних успеха и жртава изазивало је огорчена реаговања јавности,¹⁰ тим пре што је сећање да су се становници Краљевине борили на различитим странама у рату било још увек веома живо. У свеопштој оскудици која је у економски заосталој и неразвијеној заједничкој држави владала,

⁴ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

⁵ Govor poslanika Milana Marijanovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 39.

⁶ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

⁷ И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 33. Штавише, Љ. Димић је анализирајући буџет Министарства просвете показао да су издвајања за културу и просвету по глави становника била далеко већа у Словенији и Хрватској него на територији заостале Босне и Херцеговине. Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, т. 1, Београд, 1996, стр. 110–114.

⁸ Godišnji izveštaj britanskog poslanika Kenarda za 1928. godinu, Ž. Avramovski, *Izveštaji Britanskog poslanstva 1921–1938*, т. I, str. 525.

⁹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. Српско-хрватски спор*, Београд, 2002, стр. 301.

¹⁰ О овоме сам Прибићевић пише: „Ова изјава која је само била одговор на то да су нас србијанске армије ослободиле, изазвала је буру срџбе и протеста међу неким Србијанцима нарочито у Београду“. С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1953, стр. 55.

такозвани „пречански фронт“ био је посебно киван на Београд због пореза и „економског подчињавања“. Пречани су представљани као „грађани другог реда“ и „израбљивани елемент“ који има само дужности, а никаква права. Политичка аргументација и реторика коришћена за доказивање ове тезе је била демагошка и примитивна. „Сваком се, па и најограниченијем човеку“, писало је у изјави посланика СДК објављеној у новинама децембра 1927, „намеће банална поредба са кравом музаром. Само одмах морамо нагласити да су пресахла вимена ове краве, па се из ње више ништа не може исцедити. Ако се унаточ тога ипак покуша, тада мора наступити моменат голе и упорне борбе за опстанак“.¹¹

Кенард, британски посланик у Београду, примећивао је да се из свих делова земље чују свеопшти захтеви за равноправношћу са Србијом, но и да је „сасвим извесно да ни београдским властима није лако да преговарају са неодговорним демагозима који контролишу хрватске сељачке масе“.¹² Међусобно неповерење Срба и Хрвата је временом све више расло, па су у доба шестојануарске диктатуре Београд и Загреб представљали два центра око којих су се окупљали опозициони прваци, пре свега због потпуно различитих схватања главних државних и националних питања.¹³ Штавише, када је формирана заједничка листа на петомајским изборима, у Србији је владало незадовољство. „Свуда су нас пресретали са питањем“, писао је Драгољуб Јовановић – „Зар мајка није родила Србина да понесе земаљску листу? Зашто није Љуба Давидовић? Демократи су били дубоко несрећни, понижени и увређени. Чика Љуба је морао да се бори у рођеној странци да би примили Мачека... Приклонили су се демократи, али са пола душе, скоро без душе“.¹⁴

Иво Тартаља, некадашњи бан Приморске бановине, у *Новој Европи* је доказивао постојање србијанске хегемоније у свим сферама друштва. Власти су, писао је Тартаља, „нешто из неупућености и непознавања прилика у земљи, нешто због неспособности и немара или несмисла и пркоса, нешто из хегемонистичких прохтјева и слепе страсти за влашћу и жеље за новцем, услед протекционизма и партизанства“ почеле да „бију правду право у лице“ и да „газе сваки принцип равноправности“. У хрватским и пречанским крајевима се то испољило „у постављању, премјештању и отпуштању чиновника, у завођењу, одмеравању и утеривању намета, пореза и такса, у инвестицијама на терет државног буџета и државних зајмова, у грађењу путева, мостова и зграда, у занемаривању лука, обала, поморства уопште, у вођењу

¹¹ R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992, str. 366.

¹² Godišnji izveštaj britanskog poslanika Kenarda za 1928. godinu, *Ž. Avramovski, n. d.*, t. I, str. 499.

¹³ T. Stojkov, *Opozicija u doba šestojanuarske diktature*, Beograd, 1969, str. 91.

¹⁴ Д. Јовановић, *Политичке успомене*, т. 3, стр. 111.

државне саобраћајне политике на штету јадранских лука, у занемаривању културних установа, тековина, и споменика, у кредитирању трговине, индустрије и привреде уопће..., у провођењу насилних избора и фалзификовању народне воље, у вјештачком стварању буна и бунтовника, протудржавних елемената и непријатеља државе“. Тако, сматра Тартаља, „увек и свугдје, у сваком чину, на сваком кораку, на сваком мјесту, и у свакој манифестацији јавног живота, испољавао се и афирмирао принцип хегемоније, а газио се онај равноправности и правде, на велику штету интереса народа, државне заједнице, и појединих њених дијелова, особито хрватских“.¹⁵

Опозициони посланици су за скупштинском говорницом тврдили да Хрват, ма и најбољи био, треба од свега да стрепи јер он „је грађани, не другог, већ десетог реда“.¹⁶ Анте Трумбић, један од челника ХСС-а, али и Иван Мештровић, сматрали су да „Србијанци доминирају и намећу своју самовољу“, материјално искориштавајући пречане, иако ни „по свом интелектуалном развоју, ни по својој административној способности, ни по државничкој увиђавности ни по моралу политичком“ нису дорасли да апсолутно владају Хрватском.¹⁷ Наметнута идеологија националног југословенства је на територији хрватских бановина, баш као и у осталим деловима земље, наилазила на неодобравање и револт. Југословенство је доживљавано као великосрпство, „наркоза за Хрвате ...док се не сврши процес асимилације са Србима“.¹⁸ Август Кошутић и Јурај Крњевић, челници ХСС-а, су у Меморандуму Друштву народа 1930. године оптужили режим за забрану „употребе хрватског имена“, „хрватског грба и заставе“, „хрватских културних и знанствених друштава“, „истискивање хрватског језика из школа“, „кривотворење и брисање хрватске повјести у школским књигама“, „дробљење хрватских земаља и њихово подвргавање „српској превласти“, настојање да се заустави хрватски културни напредак, „запостављање хрватске вере и оштећивање гробова“.¹⁹ За скупштинском говорницом се могло чути и да само хрватска деца морају бити Југословени, а да српска могу бити само Срби,²⁰ да се спроводи србизација, постављају учитељи из Србије и из школе „одстрањује све што у себи има печат хрватства и што

¹⁵ I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 32.

¹⁶ Govor senatora Stjepana Jankovića, XV redovni sastanak Senata od 22. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 97.

¹⁷ Lj. Boban, „Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestosiječanjskog režima (1929–1935)“, *Historijski zbornik*, 1–4/1968–69, str. 21–23.

¹⁸ AJ, 14 (Ministrastvo unutrašnjih poslova)–27–72. Nezavedeno bez datuma. Slični stavovi se mogu pročitati i kod R. Bičanić. V. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938, str. 70.

¹⁹ Tekst memoranduma se nalazi u izveštaju „The Croats under Yugoslavian rule. The result of an inquiry by Rhys Davis, m. p. and Ben Riley, ex m. p.“ iz oktobra 1932. AJ–341–1/1932 (poverljiva arhiva); Videti H. Matković, *Povjest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999, str. 292–293, R. Horvat, *n. d.*, str. 464–466.

²⁰ I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 32.

зрачи хрватским духом“.²¹ Занемаривано је да је и становништво Србије било једнако незадовољно поделом на бановине и форсирањем интегралног југословенства. У атмосфери свеопштег неповерења и међусобног сумњи-чења припадника српске и хрватске елите, масама се чинило да је она „друга страна“ у незнатно бољем положају.²²

Упорно игнорисање постојања хрватског питања у Југославији до-вело је до бујања антирежимског, али и сепаратистичког расположења у пречанским крајевима које је кулминирало стварањем усташке организаци-је и бројним нападима на државне власти и јавне установе. Почетком триде-сетих година јачала је репресија према политичким неистомишљеницима и противницима, посебно према оним у Савској и Приморској бановини. Нарочито учестале су биле жалбе на жандармеријска насиља у Далмацији, после угушења Личког устанка 1932. године.²³ Хрватски посланици су не-прекидно понављали да Хрвати трпе понижења у властитој држави, те да је ради њих „повећан број жандармерије за 4.000 људи“, „да су хрватска села блокирана жандармима“, да хрватским крајевима крстаре „небројени режимски конфиденти и доушници“, да су затвори пуни Хрвата кажњених због политичких деликата и да је мало оних дана у години када неки Хрват не буде ухапшен и „на муке стављан“ због политичког држања.²⁴ Занема-ривано је то да су многи затворени Хрвати устајали директно против др-жавних власти, провоцирајући или отворено нападајући жандармерију, по-реске органе или чланове сокола и присталице режима,²⁵ као и да је у очима хрватских десничара убиство полицајца, жандарма, среског начелника или пак неког другог органа власти сматрано херојским делом, „средством да се са хрватског народа скине тежак јарам“.²⁶ Министри су доказивали да затво-ри нису пуни Хрвата већ „деликвената, оних који се огреше о државне зако-не и интересе“, будући да закони и судије никакве националне разлике међу

²¹ Љ. Димић, *н. д.*, т. 1, стр. 237.

²² Тако се „Srbima činilo da jugoslovenska zastava više liči na hrvatsku nego na srpsku trobojnicu. Srbima je smetalo što katolici nose u crkvenim procesijama hrvatsku zastavu, a nisu ni primećivali da pravoslavna crkava i dalje upotrebljava srpsku trobojku i slavi u školama Svetog Savu, a ne recimo Ćirila i Metodija, kao zajedničke slovenske prosvetitelje“. *Д. Јовановић, Политичке успомене*, т. 3, стр. 39.

²³ V. Govor poslanika Marka Kožula, XXVII redovni sastanak Narodne skupštine od 6. 3. 1934, *Stenografske beleške Narodne skupštine*, Beograd, 1934, str. 499–500.

²⁴ I. Dobrivojević, *н. д.*, str. 32–33.

²⁵ Videti više: B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, Beograd, 1994; N. Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd, 1991; I. Dobrivojević, *н. д.*; T. Stojkov, „O tzv. Ličkom ustanku“, *Časopis za savremenu povijest*, 2, 1970, str. 167–179; D. Jović, „Pobuna seljaka u okolici Slavonskog Broda u februaru 1935“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 9, 1972, str. 157–208.

²⁶ M. Glojnarčić, *Borba Hrvata 1919–1939*, Zagreb, 1940, str. 261.

кривцима не признају.²⁷ Ипак, власти су се често осиноно понашале према хрватском становништву, сумњичећи чиновнике, судије и учитеље као национално непоуздане, строго кажњавајући за истицање хрватске тробојке или пак певање хрватских песама. Штавише, свако антирежимско расположење међу хрватским живљем је олако изједначавано са противдржавним, па је, по сведочењу Боже Марковића, у Србији чак 80% становништва веровало да су „Хрвати сепаратистички“.²⁸ Са бујањем усташког покрета и учесталим терористичким акцијама, јавила се тенденција да се стави знак једнакости између усташа и читавог хрватског народа. Чак се и београдској *Политици*, поводом једног суђења усташама пред Државним судом, омакао наслов „Загреб пред судом“. Ништа обзирнији од *Политике* нису били ни посланици владине већине, који су истицали да су говори о систематској државној репресији над Хрватима „створили усташке чете“.²⁹ Посебно нерасположење и револт је изазвало убиство краља Александра, па је Макри, британски конзул у Загребу, упозоравао да иако су неки листови својим писањем створили утисак да је Загреб дом тероризма, хрватска јавност је ипак „дубоко против истог“.³⁰

У недовољно просвећеној и бирократизованој држави каква је била Краљевина Југославија, чиновничка служба је представљала пожељно и престижно занимање. Партије на власти су доводиле и смењивале чиновнике по својој вољи,³¹ па се нимало ефикасан бирократски апарат за свега десет година, у периоду од 1928–1939, удвостручио. Виши чиновници су сматрани елитом, чиновнички положај је носио са собом моћ, а срески начелници су ведрили и облачили у својим срединама, у потпуности подређујући својој (само)вољи сва дешавања и читав живот у месту службовања.³² У атмосфери у којој се од државне администрације захтевало да буде прорежимска, чиновничко питање је истовремено било и политичко. Иако су из Министарског савета упозоравали да у пречанским крајевима „сви који искрено прилазе данашњем југословенству морају бити потпуно једнаки“,³³ у парламенту је радо и често дебатовано о фаворизовању чиновника поре-

²⁷ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

²⁸ Lj. Boban, „Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestosiječanjskog režima (1929–1935)“, *Historijski zbornik*, 1–4/1968–69, str. 12.

²⁹ I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 33.

³⁰ Izveštaj britanskog konzula Makrija iz Zagreba od 26. 12. 1934, AJ, FO (Forin ofis)–371–409–19, 574.

³¹ V. V. Gligoriјеvić, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979, str. 132–133.

³² И. Добривојевић, „Под будним оком државе. Државни чиновници у Краљевини Југославији“, *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, 2007, стр. 480–481.

³³ Izlaganje ministra spoljnih poslova V. Marinkovića, Zapisnik sa XXI sednice Ministarskog saveta održane 4. jula 1930. У: Љ. Димић, Н. Жутић, *Затписници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, Београд, 2002, стр. 195.

клом Срба, и потпуном запостављању Хрвата. Премештања у невреме, нарочито учитеља, незаконита пензионисања и отпуштања, задирања у приватности и полицијски надзор су представљала неке од репресивних мера са којима је живело чиновништво Краљевине Југославије. Иако су државне власти биле много више заинтересоване за политичке ставове него ли за националну припадност своје администрације, хрватски посланици су и у овом случају губили из вида ширу слику, указујући једино на репресију над чиновницима Хрватима. Статистика, која је регистровала само верску, а не и националну припадност службеника, радо је и често (зло)употребљавана, па су Рудолф Бићанић и Богдан Прица на основу званичних података доказивали тезу о постојању, односно непостојању србијанске хегемоније.³⁴ „Пребројавани“ су чиновници по надлештвима, официри и генерали, министри и дипломатски службеници, али и финансијска средства улагана у Србију и пречанске крајеве. Наглашавано је како су до уједињења Хрвати живели „у правној држави са администрацијом европске разине“. Хрватски чиновнички апарат је, тврдио је даље Бићанић, у првим годинама заједничког живота систематски разаран, хрватски чиновници пензионисани, протеривани у Босну, отпуштани, „денунцирани и понижавани“, док су на њихова места долазили „неспремни и често полуписмени Србијанци и Црногорци“.³⁵ Са друге стране, за скупштинском говорницом је доказивано да се у „једној братској заједници“ не може цифарски изводити политичка превласт и хегемонија,³⁶ и истицано како Србијанци не воде рачуна о националној припадности локалних органа власти, будући да је именовање Хрвата Драга Хлоупека за општинског одборника у Приштини „примљено са највећом симпатијом“.³⁷ Богдан Прица је побијао оптужбе хрватских политичара и статистички доказивао да у низу виших државних служби „Хрвати учествују са 27,27%, док их у држави има 23% од укупног становништва“.³⁸ Рудолф Бићанић је прећутно прихватио Прицине тврдње, истичући како се Хрвати „и када су најспособнији“ упошљавају „само као радно особље које има управљачима да даде своје знање и стручну спремност“.³⁹

³⁴ V. Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938; B. Prica, *Hrvatsko pitanje i brojke*, Beograd, 1937.

³⁵ Rudolf Bićanić, *n. d.*, str. 67–68.

³⁶ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

³⁷ Govor poslanika Miloša Dragovića, XIX redovni sastanak Narodne skupštine od 3. 3. 1932, *Stenografske beleške Narodne skupštine*, Beograd 1933, str. 151.

³⁸ B. Prica, *n. d.*, str. 22.

³⁹ Rudolf Bićanić, *n. d.*, str. 77. Đ. Stanković je analizom statističkih podataka utvrdio da je državni aparat u doba šestojanuarskog režima u Slavoniji činilo samo 9% Srba koji su bili poreklom iz Slavonije, a ne Srbi dovedeni iz Srbije kako su to predstavljali političari iz redova HSS-a. Đ. Stanković, „Srbi Slavonije u ‚državnoj vlasti‘ i ‚unutrašnjoj upravi‘ za vreme diktature, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2, 1999, str. 162–163.

Овакве и сличне политичке и псеудополитичке расправе су представљале својеврсно обележје свих скупштинских заседања, па је Парламент 1925. године успео да усвоји свега 13 закона.⁴⁰ Потпуно супротстављена гледишта на заједничку државу било је немогуће измирити, а паролe о „србијанској хегемонији“ и експлоатацији пречанских крајева су наставиле да живе и у социјалистичкој Југославији. Партијски ангажована историографија је прихватила готово догматско учење КПЈ о хегемонистичком српском грађанству, да би се са продубљивањем кризе 80-их година, „аргументи“ о целату и жртви као весници новог рата наново уселили у политички дискурс и јавни говор.

Memorandum Hrvatske legije boraca kralju Aleksandru (15. avgust 1929)⁴¹

Vaše Veličanstvo!

Revolucionarnim aktom od 29. listopada 1918. hrvatski narod oslobodio se zajednice sa Austrougarskom monarhijom,⁴² a narodno zastupstvo proglasilo je novu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.⁴³ Dne 1. prosinca iste godine Narodno vijeće je proglasilo bez odobrenja hrvatskog i slovenskog naroda ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom.⁴⁴ Bilo je doista Hrvata koji su se nadali boljoj budućnosti i koji su računali na razumijevanje sa strane srbijanskih vodećih krugova. Mislimo, da ne treba danas nakon desetogodišnjih najžalosnijih iskustava posebice istaknuti, kako su hrvatski i slovenski narod kao i ostali prečani u svakom pogledu i na svim poljima bili ne samo razočarani, već u pravom smislu poniženi, osramoćeni i gadno prevareni.

⁴⁰ Ivana Dobrivojević, *n. d.*, str. 96.

⁴¹ АЈ, 335 (zbirka V. Jovanovića Maramboa) – 15.

⁴² Мисли се на одлуку Хрватског сабора донету 29. октобра 1918. којом је Хрватско-угарска нагодба из 1868. проглашена ништавном и којом су раскинути сви државно-правни односи са Аустроугарском царевином.

⁴³ Новостворена држава Словенаца, Хрвата и Срба је обухватила све јужнословенске земље које су до тада биле у саставу Аустроугарске монархије.

⁴⁴ Крајем новембра 1918. године у Београд је стигла делегација Народног вијећа са Напутком, документом који је фактички био платформа државе Словенаца, Хрвата и Срба за уједињење. У њему је захтевано да Уставотворна скупштина, најкасније шест месеци по склопљеном миру, 2/3 већином одреди државно уређење. До тада би, према овом документу, извршну власт имао краљ, а законодавну Државно веће, састављено од чланова Народног вијећа, Југословенског одбора и представника Србије и Црне Горе, која се 26. новембра одлукама Подгоричке скупштине ујединила са Србијом (Велика народна скупштина Војводине је дан раније донела резолуцију о присаједињењу Србији). Због нарастајуће италијанске опасности и акција „зеленог кадра“, делегација државе СХС је поступила мимо Напутка, па је 1. децембра проглашено уједињење и створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Slеdeće чинјенице нека докажу објективно и стварно – којом је мржњом и безобзирношћу београдска клика водила пуних десет година политику спрам прећана, а особито против Хрвата.

1. Унутарње уређење државе: Видовдaнски устав, који је био doneшен без приволе хрватског народа и његовог заступства,⁴⁵ тако је подијелио земљу на обласна подручја,⁴⁶ да је била јасна тенденција да треба макнути све, што би могло у најманјој мјери подсетити на стару хрватску државу, на хрватског бана, на хрватску владу, на сабор и све остале skupociјене текoвине нашег народа; напoтив, дошао је на видик неки великoсрпски конгломерат, неки ужасан змај али без главе и без памети.

Правац свих закона, наредeња, правила, прописа итд од уједињења до недавна био је у корист Србијанаца, свуда тај великoсрпско-православни дух! Владе су до пред кратко вријеме имале посве хегемонситичке тендеце и ако су до 6. сijeчња о. г⁴⁷ радиле под плаштом парламентаризма, фактично је господарила и онда већ војничка клика, која води сада отворену диктатуру.

Велики жупани, котарски предстојници, рavnателји државних завода и установа, министри, начелници, министарски чиновници, били су у прошлим годинама, а дјеломице још и данас 90% Србијанци иако имамo око 25% Србијанаца из предратне Србије у овој држави. Корупције, подмите, краде са стране државних чиновника, масне интервенције – све је то славило своје оргије под десетогодишњом управом злогласне београдске клике, а прећани, којима су такве ствари биле посве непознате, са зграђавањем су гледали како иду под таквом непоштенom и неспособном управом у сигурну моралну и финансијску пропаст. Сvakако је било и у другим државима после рата корупције, али оно што је на том пољу получио управни апарат ове земље, то је сигурно јединствено у историји и мођемо мирно тврдити да је Кралјевина SHS у овом погледу дaлеко надмашила и надмудрила предратну Турску.

⁴⁵ Видовдaнски устав је донет 28. јуна 1921. године, гласовима радикала, демократа, дела Савеза земљорадника, Југословенске муслиманске организације, словеначке Кметијске странке и Џемијета. У раду Уставотворне скупштине није учествовала Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића, која је на изборима освојила 50 мандата. Све три парламентарне хрватске странке – ХРСС, Хрватска странка права и Хрватска заједница обратиле су се, одмах по начелном усвајању владиног предлога устава, у мају 1921. године хрватској јавности. У документу „Порука хрватском народу“ је тражено поштовање одлука Хрватског сабора од 29. 10. 1918. О овоме више у: Н. Matković, *Povjest Hrvatske seljačke странке*, Zagreb, 1999, str. 95–97.

⁴⁶ Члан 95 Устава је државу поделио на области, округе, срезове и општине. Области, срезови и општине уређене су по начелу самоуправе, али не и окрузи. Области које су постојале пре доношења Видовдaнског устава морају се укинути и уместо њих се морају образовати нове области у складу са природним, економским и социјалним приликама. Међутим, ниједна од области није смела имати више од 800.000 становника. С. Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1995, стр. 452–453.

⁴⁷ Шестог јануара 1939. године је распуштена Народна скупштина, суспендован Устав и проглашена диктатура. Током истог месеца забрањен је и рад свих политичких партија.

Dok su napredne azijske države te su poput Turske i Japana uvele latinsko pismo kao pismo svih kulturnih naroda (Rusija od 1. siječnja 1930.) u isto vrijeme su beogradske vlade svom silom širile i protežirale po našim krajevima ćirilicu⁴⁸ iako to nije bilo u skladu sa postojećim zakonima. Činovnici i časnici koji se nisu služili ćirilicom, bili su zapostavljeni; molbe koje su pisane latinicom ranžirale su na trećem mjestu ili uopće nisu bile uzete u postupak, a kamo li riješene. U Hrvatskoj i Sloveniji gdje nitko od običnih ljudi ne zna ćirilicu, ima često napisa ćirilicom na prvom mjestu kao znak srbijanske hegemonije. A naš metalni novac je sa svojim natpisima sjajan dokaz beogradskog nasilnog mentaliteta.

Neka Srbijanci pridrže još daljnih 500 godina ćirilicu, niko od nas Hrvata i Slovenaca neće im to oteti, ali ne treba ovo staro pismo nasilnim i ogavnim načinom oktroisati naprednijim narodima ove zemlje.

2. Fundament jednakosti i svake pravice u državi traži jednako oporezivanje svih podanika.⁴⁹ Međutim, živimo više od deset godina u ovoj zemlji i stanje i način plaćanja poreza nam kaže da smo tamo gdje su drugi narodi bili pre nekoliko hiljada godina, kada su pojedinci na brutalan način živjeli na račun robova. A kod nas, gdje nema takozvanih pobjednika, tu plaćaju hrvatski i slovenski seljaci, građani i trgovci 250% više poreza od podanika bivše Kraljevine Srbije. Nema niti jednog naroda na svijetu koji bi u svojim najudaljenijim kolonijama među crncima trpio takve užasne prilike i takvu nevjerovatnu nepravdu koja upravo izaziva revoluciju. I tu se pokazuje pokvarenost beogradske čaršije, jer ako nisu ti ljudi bili kadri i sposobni da tako važnu stvar dovedu u red, onda su to trebali prepustiti našim ljudima, koji bi već pre 6–8 godina likvidirali porezni problem na modernoj i pravednoj bazi. Kriv svemu je samo taj nesretni centralizam. Došlo je tako daleko da naši ljudi ne vjeruju u iskrenost novoga poreznoga zakona i njegovog točnog oživotvorenja.

Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, ponosna Bosna, Slovenija, Crna Gora i ostali prečanski krajevi osiromašili su potpuno, dok se u Beogradu živi luksuzno i bezbrižno i dok se tamo podižu palače prečanskim novcem, ne govoreći o zgradama i vilama što su ih srbijanski ministri i načelnici kupovali ili sagradili novcem koji su stekli masnim intervencijama, korupcijom ili na koji drugi nečastan način. Čitava Europa znade dosta o tome i kako su se sinovi naših predsjednika vlade obogatili i da poseduju u inozemstvu bajoslovna imanja i kuće.

⁴⁸ Првих година по уједињењу дешавало се да многа службена акта настала у Хрватској, па чак и Словенији буду написана ћирилицом. Наиме, надлештва су тражила од централних власти писаће машине, а власти су, будући да су машине углавном стизале од репарација, слале оне које су имале.

⁴⁹ Тек је са проглашењем Закона о непосредним порезима 1928. године у Краљевини СХС унифицирано пореско законодавство. До тада је постојало пет пореских система – Србије, Црне Горе (до 1921. када је уведен порески систем Србије), Словеније и Далмације (аустријски порески систем), Хрватске и Војводине (мађарски), док је Босна и Херцеговина имала сопствени порески систем.

Poljodjelstvo, privreda i industrija su posve uništene usled strahota anti-prečanske politike Beograda. 70% slovenskih i hrvatskih preduzeća i rudokopa je propalo ili miruju i tamo gdje je još pre nekoliko godina radništvo marljivo radilo, danas je pustoš. Nekadašnja žitnica velike Austrougarske, naša bogata Vojvodina, stoji danas pre katastrofom. U ovoj zemlji, koja bi morala biti jedna od prvih izvoznih država, gladuju ljudi, a njezini sinovi i marljivi kolonisti, Nemci i Mađari ostavljaju domovinu te sele u druge sretnije krajeve svijeta.

3. Vanjska politika: Naše novine kao i šaljivi listovi dosta su pisali o tzv. „diplomaciji sa tradicijom“ i fakat je da čaršijski krugovi zaista misle da imaju oni patent i sposobnost za vodjenje vanjske politike. Ministri vanjskih poslova, konzuli, atašei itd. su skoro isključivo Srbijanci, osobito po važnijim položajima iako često ne znaju jezik one zemlje u koju su delegirani i to samo zato što režimski krugovi nisu imali poverenja u Hrvate i Slovence, a drugo zato što treba njihovoj pokvarenoj logici najprije „vlastite ljude“ namestiti. Tako je došlo do toga da smo od ujedinjenja do sada imali u vanjskoj politici samo neuspjeha i fujaska i da odnošaji sa susjednim državama nisu nikako ružičasti uza sve pakte i prijateljske izjave. Izgubili smo krivnjom velikosrpskih diplomata s tradicijom mnoge krajeve koje režim ne bi nikada žrtvovao da su napućeni srpsko-pravoslavnim narodom. Time je dosta rečeno!

Pred kratko vrijeme je bilo još konzulata u inozemstvu sa natpisom i grbom Kraljevine Srbije o čemu je bilo i interpelacija u Parlamentu. Moguće da ih ima još i danas!

4. Vojska: Ni na jednom polju, ni u jednom pogledu nije bio Hrvat i Slovenac tako strašno i prezirno ponižen kao u takozvanoj narodnoj vojsci. Hrvatski narod, koji je bio poštovan i proslavljen u prošlim stoljećima od svih naroda zbog svojih junačkih vojnika nije zaslužio da doživi takvo sramotno stanje kako ga pokazuje nama ova vojska koja je po vanjštini, po svim običajima i pravilima ostala velikosrpska-pravoslavna garda, ali koja nije nikada naša narodna vojska. Ponosne i slavne hrvatske i slovenske pukovnije, gdje je bilo 100% Hrvata i Slovenaca, odnosno Bosanaca itd., i koje su pukovnije garnizornirale u vlastitoj zemlji, u užoj domovini, one su danas u takozvanoj narodnoj vojsci potpuno nestale. Hrvatski vojnici su raspršeni danas po čitavoj državi, a naposle služe u Makedoniji, staroj Srbiji i drugim nezdravim krajevima gdje stradaju pošto nisu priviknuti na tamošnju rđavu klimu. Hrvati su do 1918. osim hrvatskih pukovnića zajedničke austrougarske vojske imali svoje domobranstvo sa 7 pješćkih, topnićkih i konjićkih pukovnića sa hrvatskim službenim jezikom. Dok su dakle tuđinci – Njemci, Austrijanci, Mađžari i Francuzi i njihovi carevi imali potpuno povjerenje u hrvatske vojnike, a posebice u časnike, takozvana braća Srbijanci smatraju nas nepouzdanim ljudima. Našu hrvatski časnici i napose generali – vjera je tu posve nuzgredna – uživali su upravo svjetski glas jer su bili vojnici duhom i tjelom, od glave do pete, junaćki i sa otmenim osjećajima. Oni su se

увijek држали položene prisege, a међу њима се никад није водила политика. Није било међу хрватским часницима бјелорукача, црнорукача, републиканача итд, већ су то били вјерни људи који су се бавили искључиво војничком службом. Ови часници су послјие преокрета 1918. ступили са рјетким одушевљењем у нову војску али послјие ујединјења са Србијом су се брзо увјерили да су србијанској официрској клици на путу и да им се треба макнут, да би официри из бивше српске војске могли заузети све важне положаје у војсци. Поступак са хрватским и словеначким часницима и подчасницима је био тако безобзиран и прожет неприкривеном мржњом, да су часници Хрвати и Словенци већином повукли послједиче и дали су, морално присилјени, оставку. А има их много који данас биједно живе и гладују са женом и дјецом, док официри Србијанци седе на отетим положајима.⁵⁰ Пензије нису могли добити, иако то мировни уговори точно предвиђају. Хрватски часници и подчасници који су се борили за вријеме свјетског рата на свим ратиштима и који су стекли бројна искуства са најmodernijим ратним средствима су се требали уклонити србијанским официрима који су се већином борили на балканском ратишту гдје тенкови, тежа артиљерија, отровни плинови, бојеви по zraku уопће нису били познати или у неznatној мјери. Daleko smo od toga da bi mi osporili vanredne osobine srbiјанских официра и војника који су се борили рјетким јунаштвом, али то још дуго не оправдава да сада бацају блато на наше хрватске и словенске часнике којима сигурно није потребно да их оцијенјују међу осталима и такви људи који су велики рат провели на Крфу или по заробљеничким логорима Аустрије. И често су најгори били они који по наобразби уопште нису дорасли официрском звању и који су били једва писмени.⁵¹

Да су Poljska и Чехословачка тако поступале према бившим часницима Аустроугарске, онда ове државе не би уопште имале војску, а Rumunjska је се

⁵⁰ У политичким расправама и публицистици, а касније и у историографији је често навођено да су командне позиције у Краљевини СХС, а касније и Југославији углавном чинили Срби. Ипак, истраживања Милета Бјелајца показују да је у нову војску до 1920. године примљено око 2.500 официра бивше аустроугарске војске, док је молбу за пријем поднело још за тећину више од примљених. Штавише, у војску су примљени и Славко Кватерник, Густав Перчећ и др Кватерник који је био одговоран за вешање цивила у Београду за време окупације. Велики део аустроугарских официра је у рату изгинуо, док многи официри вишег чина нису ни подносили молбу већ су оптирали за Аустрију или Мађарску, или отишли у пензију. Миле Бјелајац даље наводи да је „од укупно 508 генерала и адмирала, из редова бивше аустро-угарске војске било 65, од чега су само три генерала и три адмирала примљени 1919, док су остали унапређени током мирнодопске службе, а највећи број 1936. када су некадашњи капетани и мајори стекли законске могућности“. М. Вјелајац, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Београд, 1999, стр. 21–33.

⁵¹ Питомци за Војну академију су бирани међу најбољима, путем пријемних испита. Програм студија је био веома обиман, а режим студирања строг. За пет година школовања (три године нижег и две године вишег курса) требало је савладати 38 предмета. Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд, 1993, стр. 139. М. Бјелајац наводи да је „активни официрски кор српске војске био плански, законима и уредбама, усмераван, да поред образовања и својим друштвеним положајем буде права елита“. М. Вјелајац, *n. d.*, стр. 22.

rumunjskim časnicima iz bivše austrougarske vojske obratno postupala nego beogradski režim.

U austrougarskoj mornarici su bili južni Slaveni najbolji elemenat i mislimo da je današnje stanje ratne mornarice ove zemlje u svakom pogledu pohvalno, premda tamo nema ni jednog oficira iz bivše srpske vojske. Dakle, ako su prilike silile režim da preda mornaricu u ruke prezrenih takozvanih švapskih časnika, onda je svakako i u kopненој војсци могло бити праведно стање, а не да од министра војног до укључиво комаданта пуковније нема скоро ниједног Хрвата или Словенца. Команданти армија, дивизија, бригада и пуковнија су 99,5% Србијанци!!! Није ли то скрајнје понижење за нас Хрвате и Словенце?

У држави ШСХ има од 13 милијуна становника једва 3 милијуна Србијанаца (пречане православне вјере, муслимане и Бугаре из јужне Србије не рачунамо) и та земља има за једну мирнодобску војску од 130.000 војника око 160 генерала, који су опет са 99,5% Србијанци.⁵² То значи да на сваких 800 војника свих народности ове Краљевине дође по један србијански генерал. Аустроугарска војска је бројала око 330.000 војника, али није имала више генерала од ове земље.

У Војној академији има 70% Срба, а Хрвата, Словенца, Босанца итд има свега 30%.

Ми питамо савјест одговорних кругова, што ће услједити ако данасутра дође до мобилизације војске? Стари ратници Хрвати и Словенци, тј. најбољи и искушени борци за бој, они ће тражити своје часнике и није данас никаква тајна како ће становиште заузети селјачке масе у Хрватској и у свим осталим пречанским крајевима у наведеном случају, а опколјени смо свуда од непријатеља.

Пруски и мађарски шовинизам је упропастио велике државе и ред ће доћи и на великосрпски-православни шовинизам уколико се не нађе који спаситељ за ово жалосно стање.

5. Народна банка је код нас један завод за дјелjenje протекције, а не представља заједничку установу.⁵³ Кредити су подијелјени са 95% Србијанцима, а нарочито београдским трговцима, а пречани, који уздржавају са 90% ову земљу, добијају кредите само ако су чланови радикалне или демократске странке. Народна банка троши милијуне на уздржавање динара на данашњој висини, што би јевтиније

⁵² Видети напомену 22.

⁵³ Међуратна југословенска привреда готово да није имала простора за финансирање сопственим средствима. Инвестиције су углавном обезбеђиване преко банковних кредита или иностраних финансијера. Кредите је било тешко добити, будући да су југословенске приватне банке 4/5 свог капитала обезбеђивале из штедње и кредита. Ова, туђа средства су у сваком тренутку могла бити повучена, па су кредити у Краљевни Југославији били краткорочни и скупи. Народна банка углавном није финансирала индустрију, па су индустријалци морали да се задужеју или код приватних банака или пак у иностранству. М. Ж. Чалић, „Социјална историја Србије 1815–1941, Београд, 2004, стр. 265–271. Штавише, до почетка тридесетих, хрватско грађанство је било економски најснажније у Југославији јер је држало Прву хрватску штедионицу. В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije*, т. I, Београд, 1988, стр. 76.

bilo da dođe do posvemašnje konsolidacije zemlje, do ispunjenja svih zahtjeva hrvatskog i slovenskoga naroda i da država onda traži parlamentarnim putem jedan veliki zajam koji je naravski bez privole Hrvata nemoguć.

6. I u nastavi vlada na svim linijama velikosrpski duh. Treba samo čitati naređenja i upute Ministarstva prosvjete iz onih godina kada je dotični ministar bio Srbijanac.⁵⁴ U školskim knjigama ima dosta neslavenskih izraza koje naši ljudi nikada nisu čuli, jer su preuzeti od Turaka ili od drugih naroda. Izrazi u vojsci predstavljaju posebno poglavlje (čakšire, mundir, šinjel, dežurni, fišeklje, itd). Isto tako kako čovjeka iz južne Srbije ne zanima lokalna politika i povijest naših krajeva, isto tako ne zanima našu djecu ćirilica koju neće nikada u praktičnom životu trebati. Isti je slučaj sa jezicima u srednjim školama, gdje se forsira francuski jezik, a njemački je apsolutno zapostavljen, jezik bez kog se u našim krajevima ne može dobiti nameštenje niti kao sluga. Francuski jezik trebamo samo u diplomatskoj službi, dok njemački jezik nađemo kod svake zgođe. Stranci koji posjećuju naše krajeve većinom su Nijemci, industrije i trgovački krugovi se poslužuju u velikoj mjeri njemačkim jezikom, a konačno je naš najmoćniji susjed veliki kulturni narod Njemaca. Dakle, tu nema mjesta neraspoloženju prema nedavnomu neprijatelju, već traži praktični život drugu orijentaciju i u nastavi.

7. Vjera: Pravoslavni sveci se kod nas slave kao da su državni praznici, a činovnici i časnici katoličke vjeroispovesti moraju prisustvovati svečanostima.⁵⁵ Pravoslavni Badnji dan i Đurđevo su osobito u vojsci proslavljeni na državni trošak i nepotrebnom pompom. 1926. godine je bilo potrošeno na stotine hiljada dinara na municiju za puške, strojne puške i male topove u ime proslave pravoslavnog Božića, dok za katoličke ili muslimanske praznike nije režim nikada pokazao niti najmanju pažnju. U prosincu svake godine po beogradskim ministarstvima i uredima miruje svaki rad jer su neprekidne krsne slave i pravoslavni praznici, a molbe iz naroda čekaju nekoliko mjeseci ili godina na rješenja. Obično uopće nema rješenja bez skupih intervencija, premda molioć plaća din. 25 u ime biljega za rješenje.

8. Željeznice: Mjesto da su taj važan resor vodili isključivo stručnjaci, kojih ima dosta u našoj zemlji, a osobito u prečanskim krajevima, tu su bili ministri većinom stranački ljudi, kojima je ministarska plaća bila glavna briga. Naše željeznice su danas u derutnom stanju i mi dvojimo da će se to ikada urediti pod centralnom upravom. Duh kojim je vođena politika u ovom resortu pri namještenju, kod gradnje novih pruga, kod trasiranja Jadranske pruge, kod svih nabava materijala itd je bio onaj već često navedeni zloglasni beogradski

⁵⁴ Године 1925. министар просвете је постао Стјепан Радић, а ХСС је у влади учествовао све до 1927. године.

⁵⁵ Нарочито велико незадовољство је изазивала прослава Светог Саве у школама. Стога се дешавало, нарочито у хрватским крајевима, да учитељи на своју руку, иако је такво понашање био законом кажњиво, Св. Саву једноставно не прослављају.

mentalitet hegemonističkih korupcionaša. Nije li to žalosno i ujedno škandalozno da danas, nakon 10 godina zajedničkog života, ima kod nas u pretežnom broju vagona i strojeva sa natpisom SDŽ (Srpske državne železnice), a to je učinjeno naročito u zadnjim godinama. Prečanski krajevi su imali najmanje deset puta veći park vagona i strojeva od bivše Srbije koja je imala svega 2-3 pruge.⁵⁶

Oficijelno i po međunarodnim ugovorima smo Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a prema željezničkoj politici postoji još neka srpska država!

Iz gore navedenih činjenica koje su poznate i izvan ove države, vidi se jasno da je svuda i u svim granama našeg života vladala protekcija u korist Srbijana, a na štetu prečana, napose Hrvata, počem od najviših državnih dostojanstvenika do zadnjeg kolodvorskog automata. Do sada su bili odgovorni za ovo žalosno stanje oni koji su sa državnim i narodnim imetkom tako lakoumnno upravljali. Zasluženoj kazni izbeći neće! Međutim, sada je uzelo Vaše Veličanstvo upravu zemlje u Svoje ruke, te smo se mi Hrvati i Slovenci nakon sretnog ukidanja Vidovdanskog ustava nadali da će prečanski krajevi, a napose Hrvati i Slovenci dobiti dugo zaželjenu slobodu.⁵⁷

Hrvati neće nikada popustiti!!! Mi i Slovenci ne diramo u Srbe i u Srbiju, ali više nećemo dopustiti da beogradska čaršijska i vojnička klika upravlja sa

⁵⁶ Kraljevina СХС је наследила четири различита железничка система. Царско-крављевске железнице Аустро-Угарске су биле везане за Беч када се радило о Словенији, односно за Пешту у случају Хрватске и Војводине. Македонске пруге су улазиле у састав Отоманских железница, а пруге у Босни су припадале Управи босанско-херцеговачких земаљских железница. Дирекција српских државних железница је имала седиште у Београду. Четири различите железничке тарифе су изједначене тек 1925. године. В. Petranović, *n. d.*, t. I, str. 54.

⁵⁷ Мисли се на проглашење диктатуре. Шестог јануара рано ујутру, на православни Бадњи дан, краљ се прокламацијом „Моме драгом народу, свим Србима, Хрватима и Словенцима“ обратио својим поданицима информисујући их о промени режима и објашњавајући мотиве који су га навели да предузме такав корак. Краљев Манифест је већ од поноћи лепљен по београдским улицама, а на њему је крупним словима писало: „Између краља и народа нема више посредника“. У Прокламацији је истакнуто да су парламентаризам „почеле злоупотребљавати политичке странке у тој мери, да је постао сметња за сваки плодносни рад у држави“. Како је парламентарни рад добио „негативно обележје“, а „жалосни догађаји и раздори у Народној скупштини су поколебали код народа веру у корисност ове установе“, владар је, „раздиран вапајем народних маса које су руковођене својим природним и здравим расуђивањем већ одавно назирале да се више не може ићи путем којим се до сада ишло“, одлучио да од таквог „нездоровог политичког стања“ заштити унутрашњи живот и напредак, спољне односе државе и углед земље у иностранству. За највиши циљ своје владавине краљ Александар је прогласио „чување народног и државног јединства и државне целине“ и позвао све грађане да у „тражењу нових метода и крчењу нових путева“ изласка из државне кризе они буду „његови највернији помагачи“ да би се „у што краћем времену постигло остварење оних услова, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима“. I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 44–45.

našim ponosnim narodom. Naša zemlja, naša prava, naše političke tekovine moraju biti za Srbijance nepovredive i one kliču onima preko Drine – „Noli me tangere!“⁵⁸

Vaše Veličanstvo! Ako volite ovu zemlju i sve narode Kraljevine SHS jednako, onda uredite državu u najkraćem vremenu onako kako to dotični narodi žele. To mora bezuvjetno da bude ako želite da država produlji svoj opstanak i da bude jaka i složna. Pametna orijentacija prema vani i zadovoljni narodi u zemlji – to su tvrđave koje sto puta više vrijede od najbolje vojske, jer vojska je najskupocenija ustanova i konačno je to sam seljački narod pod oružjem. Ne tražite mišljenje pokvarene beogradske čaršije, već pitajte kao potomak junačkih šumadijskih seljaka vaše srce i zdravi razum našega divnoga naroda. Jedini izlaz i jedini spas iz današnje teške situacije je potpuno federativno uređenje ove države po uzoru velikih federativnih zemalja. Zajednički su samo vladar, uz samostalne zemaljske vlade i zajednička vlada, ali za važnije resorte, onda vanjski poslovi i neki važni poslovi vojske kao naoružanje, mobilizacija, donekle generalštab itd. Sve ostalo se prepušta zemaljskom saboru, odnosno banu.⁵⁹

Legija hrvatskih boraca koja danas broji nekoliko hiljada tajno zapri-segnutih članova, imade svetu i časnu zadaću da ne miruje dok nije domovina oslobođena, dok nemaju svi hrvatski i slovenski krajevi svoju slobodnu državu sa vlastitom vladom, banom, vojskom, financijom i to u okviru velike, demokratske Jugoslavije. To je jedina mogućnost za dalji opstanak ove kraljevine, to je jedni spas od sigurne propasti, to je jedini put koji vodi u bolju budućnost.

Krv našuh mučenika i najteži gubitak naroda,⁶⁰ smrt ženijalnoga vođe hrvatskih seljaka Stjepana Radića,⁶¹ ovoga najvećeg slavenskog domoljuba, traže

⁵⁸ „Не дирај ме“. Овим речима се наводно Исус обратио Марији Магдалени после васкрс-нућа.

⁵⁹ Изложени програм је близак ставовима ХСС-а. Уосталом, на сличној платформи ће 1939. године бити потписан споразум Цветковић–Мачек и створена Бановина Хрватска.

⁶⁰ Мисли се на скупштински атентат из јуна 1928. године. На дан злочина посланик ХСС-а Љубомир Маштровић је тражио да у записник уђу претње радикала Пунише Рачића, из Црне Горе, и Томе Поповића, са Косова, изречене претходног дана како ће „у Скупштини падати главе и неће бити мира док Радић не буде убијен“, којима се стварала „психологија убиства“. На ово је реаговао Тома Поповић, изјавивши да „луде говоре Стјепана Радића који пристоје једном кочијашу, са кочијашким вицевима Скупштина не мора да слуша“, додајујући Радићу да ће „његова глава пасти“. На инсистирање Маштровића, председник Скупштине је преки-нуо заседање на десет минута, а затим дао реч Пуниши Рачићу који је захтевао „објашњење“. У провокативном „објашњавању“ Рачић је увредио Пернара, а овај му је узвратио. Вербални дуел двојице посланика завршио се трагично, иако је Нинко Перић, наслутивши опасност, прекинуо седницу. Рачић је извукао пиштољ и опалио пет метака у правцу опозиционих клубова: први је погодио Ивана Пернара у раме, коме је био и намењен, следећи је убио Ђуру Басаричека, трећи је ранио у руку Стјепана Гранђу, четврти ранио Стјепана Радића у стомак, а последњи усмртио Павла Радића. Видети: В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979; Н. Matković, *n. d.*, str. 251; Godišnji izveštaj britanskog poslanika Kenarda za 1928. godinu, *Ž. Avramovski, n. d.*, t. I, str. 527–528.

⁶¹ Радић је умро августа 1929. године.

i zahtjevaju apodiktično i neumoljivo da mi izvršujemo do kraja njihov program i njihove ideale za koje su poginuli. Naše prisege ćemo se strogo držati dok smo živi, jer je ta sveta zakletva položena bez ikakvog pritiska i iz patriotskih osjećanja.

Vaše Veličanstvo! Ako želite pred čovječanstvom i pred historijom, pred Europom opravdati velike tradicije Vašeg doma, ako želite spriječiti krvoproliće među braćom, onda ne čekajte dugo, jer rok kojim smo osuđeni na čekanje nije dug. Pomislite na strašne i upravo katastrofalne posljedice jedne ozbiljne akcije naših boraca, jer iza nas se ne nalazi koja stranačka klika, niti koja politička stranka, kao u drugim revolucionarnim pokretima, a la Španija ili Meksiko, već stoji iza nas cijeli junački hrvatski narod kompaktan poput Iraca i sa čitavom inteligencijom i 90% prečana.

Vaše Veličanstvo! U koliko ne budu opravdani zahtjevi Hrvata, Slovenaca i ostalih prečana potpuno uvaženi, to će u nedalekoj budućnosti naš komitet dati jedan vidljiv, ali ujedno i užasan znak ne samo našim odgovornim faktorima, već će dojam biti potresan za čitavu Europu. U isto vrijeme mi ćemo širiti proglose na narod sa kopijom ovog pisma u i izvan zemlje, a naši borci će stupiti u akciju koja ne smije prestati dok nisu postignuti naši ciljevi, dok je još koji član legije na životu. Tako mora biti prema zakletvi.

Ako Vaše Veličanstvo ne drži za oportuno da se državno pitanje riješava iz Beograda, blagoizvolite doći u sredinu Hrvata ili Slovenaca i mi ćemo Vas u svemu podupirati.

Za sada o sadržaju ovog memoranduma neće nitko saznati osim članova užeg komiteta.

U Hrvatskoj, dne 15. kolovoza 1929.

Hrvatska legija boraca⁶²

⁶² Hrvatska legija boraca je tajna organizacija o kojoj nije bilo moguće naći nikakve detaljnije podatke u arhivskim izvorima. Štaviše, ne pominje se ni u pamfletskoj knjizi Rudolfa Horvata, *Hrvatska na mučilištu*, u kojoj su detaljno pobrojane sve desničarske i ustaške akcije u Hrvatskoj. Sa relativnom sigurnošću se može tvrditi da je organizacija idejno bila bliska desnom krilu HSS-a, kao i da, koliko je na osnovu raspoložive građe poznato, nije preduzela nijednu konkretnu antidržavnu akciju.